

УДК: 130.2.001.4: 159.964.21

**ТЕРМІНОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА КАТЕГОРІЇ
МЕНТАЛЬНОСТІ В КУЛЬТУРОЛОГІЇ**

**Т. І. Уварова
(Одеса)**

Менталітет є загальноприйнятою науковою категорією, яка відображає національну своєрідність культури (притаманний їй тип свідомості, способу життя, традиції тощо). Менталітет - це об'єктивне явище культури, зі специфічною природою, що значно ускладнює однозначне тлумачення та унеможлиблює його розгляд лише в одній площині.

Актуальність заявленої теми пояснюється тим, що ментальність є одним із чинників сучасних націєтворчих та державотворчих процесів в Україні, також необхідністю збереження різноманіття культур на переламних етапах розвитку людства та в умовах загострення глобальних проблем сучасності. Безумовно, у період загрози глобальних катастроф та інших глобалізаційних процесів, у культурі питання менталітету не є вирішальною умовою виходу з кризи.

Та, нашу думку, ґрунтовне дослідження менталітету допоможе домогтися позитивних результатів.

Проблема ментальності в культурології викликана тією обставиною, що донині залишаються невирішеними низка питань методологічного та теоретичного рівня. Наш науковий інтерес складає розгляд дослідження категорії ментальності як складного, багаторівневого явища культури. Проблемним полем дослідження ментальності є простеження історії появи даного терміна і введення його в науковий обіг, розкриття головних рис менталітету, висвітлення культурологічного аспекту проблеми ментальності, з'ясування зв'язку ментальності та культури, особливостей його прояву в національній культурі, з'ясування змістовних культуротворчих параметрів української ментальності тощо. Але межі даної публікації роблять неможливим більш ґрунтовний розгляд усіх окреслених вище питань, детальніше нами буде розглянуто лише деякі з них.

Виходячи з термінологічної неузгодженості поняття, маємо на меті виділити різні підходи до тлумачення терміна "менталітет", розглянути співвідношення понять "ментальність" та "менталітет", простежити історію появи даного терміна та введення його в науковий обіг, а також проаналізувати міждисциплінарний характер визначення менталітету.

Поняття "ментальність" було введено в науковий ужиток американським філософом Р. Емерсоном у 40-50 роках XIX ст. Його тлумачення цього поняття мало, насамперед, містичний зміст і мало досить небагато спільного з подальшим використанням у філософській та культурологічній літературі. Мабуть, саме тому воно досить тривалий час у науці не використовувалось. Проблеми менталітету деякої етнокультурної спільності були поставлені на порядок денний ще етнопсихологами XIX ст. Своїм народженням цей напрям зобов'язаний працям німецьких вчених Х. Штейнґаля та В. Вундта, які опублікували 1863 р. книгу "Лекції про душу людини і тварини", в основі якої лежать ідеї Гегеля про "об'єктивний дух"; поширеним у Німеччині того часу поняттям про "надіндивідуальну психіку" і "народний дух" [1, с. 405]; а також представникові історичної школи права, німецькому географу й історику К. Ріхтеру, що вказував у своїх працях на обумовленість історії духовним складом народу [1, с. 555].

1860 р. М. Лацарус і Х. Штейнґал схарактеризували "народний дух" як особливе, замкнуте утворення, що виявляється у психології схожості індивідів, які належать до окремої нації, а також особливостях їх свідомості, зміст якої може бути розкритий шляхом порівняльного вивчення мови, міфології, моралі та культури. На початку XX ст. ці ідеї набули розвитку і часткової реалізації в "психології народів" В. Вундта [2, с. 119].

Наукову розробку самого терміна "ментальність" та його залучення до широкого вжитку вважають досягненням представників французької історичної школи "Анналів" (М. Блок, Ж. Ле Февр, Ж. Ле Гофф, М. Пруст, Ж. Дюбі). Широкого ж використання поняття "ментальність" набуває лише у 20-х роках XX ст., передусім у Франції, зокрема у М. Пруста (третій том "Германт" епопеї "В пошуках втраченого часу", 1921 р.). У науковий вжиток це поняття входить завдяки представникам історико-психологічного та культурно-антропологічного напрямків у 1922 р., зокрема у монографії Л. Леві-Брюля "Примітивна ментальність", де аналізуються два типи ментальності - паралогічний та логічний. [7, с. 232].

Етапними в дослідженні проблем ментальності стали праці Ж. Лефевра (30-ті роки XX ст.), де розрізняються поняття колективної та індивідуальної ментальності як специфічних, зумовлених біологічними законами констант людського мислення. Системна розробка проблем ментальності починається лише з 40-х років XX ст. ("Антологія історії, або ремесло історика" М. Блока та "Проблема зневіри в XVI ст. Релігія Раблем" Ле. Февра). Ментальність постає в цих працях ж своєрідний корелят ідеології й утопії, як спосіб масово-індивідуального історичного мислення, бачення історії, конкретно-історична форма "колективного неусвідомленого" [7, с. 232].

Активні соціальні процеси ще в XIX ст. привернули увагу суспільно-філософської думки на Україні. Концепт національного характеру став чи не найактуальнішою проблемою того часу. Методологічні, світоглядні засади дослідження української ментальності розкриті у працях В. Вернадського, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Д. Донцова, О. Духновича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Липинського, Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка.

Останніми роками з'явилася низка робіт, у яких ґрунтовно досліджується ментальність. Проблема ментальності як чинника відродження та формування національної самосвідомості українського народу знайшла відображення в роботах М. Поповича, В. Горського, І. Старовойтової, С. Бистрицького, О. Кульчицького, Ю. Канигіна, Ю. Римаренка, В.Храмової, В. Чмир та інших дослідників.

Проблематичним є не тільки введення терміна "ментальність" в науковий обіг, а й існує термінологічна неузгодженість у визначеннях цього терміна науковцями. Це можна пояснити тим, що менталітет є складним, багаторівневим та інтеграційним явищем духовного буття людини. Тому, існує потреба розглянути основні напрямки в визначенні даного терміна.

Термін "менталітет" походить від латинського слова "mens", що в перекладі означає "розум, мислення". В гуманітарному знанні кінця XX століття виникла деяка мода на широке використання цього терміна, результатом того став його перехід у повсякденне мовлення. Він інтегрував те нове, що винайшла сучасна наука про людину.

Визначення ментальності можна поділити на кілька типів. Р. Додонов у статті "До проблеми визначення поняття "ментальність" [3, с. 11-15] налічує шість типів визначень. Перший - описові дефініції. У визначеннях цієї групи акцент робиться на перелікові всього того, що входить до ментальності (ментальність - сукупність уявлень, способів поведінки і реакцій, несвідомих та невідрефлексованих (Г. Теленбах)). Другий тип - психологічні дефініції. Вони, в свою чергу, поділяються на два типи. Перший робить акцент на несвідомому рівні психіки (поняття "ментальність" означає певну сукупність неусвідомлених форм світосприйняття, що вже склалися та притаманні певній групі людей, які визначають спільні риси, відносини та поведінку цих людей стосовно феноменів їхнього буття (В. Нестеренко). Другий тип психологічних дефініцій відображає думку, що менталітет - це прояв свідомого рівня психіки (ментальність - це узагальнення всіх притаманних розуму характеристик (Дж. Чаплін); ментальність - це якість розуму, яка характеризує окремого індивіда або клас індивідів (більшість англословних психологів). Третій тип - нормативні дефініції, що визначають ментальність як норми реакції, характерні для даного соціального чи етнічного утворення (ментальність - це поняття, яке визначає систему звичок свідомості (А. Дж. Тойнбі). Четвертий тип - структурні дефініції, де увага акцентується на

структурі ментальних процесів (ментальність - наповнення глибинним смислом структури кількісного пояснення дійсності (Ф. Селлін); ментальність - структура, склад душі людини, соціуму, етносу, співвідношення її елементів та стан останніх (Ю. Канигін, М. Холодна). Останні два типи дефініцій ментальності - генетичний та історичний. Генетичні дефініції концентрують увагу на походженні цього феномену. Дослідники перелічують чинники, які детермінують процес зародження та подальшого розвитку етнічної ментальності, відзначають, що природжені та соціальні чинники закріплюються в генотипній інформації, передаються спадково, забезпечуючи тим самим ментальну спадкоємність (ментальність - етнічний та пізнавальний код (Є. Шулін)). Історичні дефініції позначають ментальність як прояв історичної пам'яті (ментальність - своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за будь-яких обставин вірних своєму кодові, що склався історично (І. Пангін)).

Усі ці типи визначень певним чином доповнюють одне одного, але не повністю охоплюють складний феномен - ментальність. Дуже часто вони ігнорують такі його об'єктивні характеристики, як геосередовище, економічні, соціальні, політичні чинники розвитку суспільства.

Оскільки теоретичне поняття менталітет є відносно молодим, то складність його вивчення обумовлена низкою причин. По-перше, менталітет - складний "підсвідомий" феномен, який важко піддається аналізу. По-друге, така категорія культури як "менталітет" є достатньо новою й остаточно не виробила досвід усвідомлення ґрунтового та послідовного його вивчення. Крім того, у проаналізованих наукових працях існує значна кількість визначень даного терміна, у яких наявні дисциплінарні особливості сформульованих дефініцій, тобто спроби дати визначення менталітету носять міждисциплінарний характер. Усупереч прагненню до універсальності, акценти дозволяють схарактеризувати специфічне бачення досліджуваного предмета представниками кожного напрямку.

Так, у визначеннях лінгвістів простежується пошук у мові відображення специфічного буття нації. Ними досліджуються основні чинники мовної ментальності [6], [3], [9]. В своїх роботах вони базуються на тому, що, з одного боку, мова народу, його світобачення впливають на мову, кожен народ експлікує у мовні формули особливості свого світосприйняття, з іншого - мова завжди втілює в собі своєрідність цілого народу.

До них є близькою позиція психологів, ними поняття ментальності трактується як національний характер, психологічний тип спільноти, національна психокультура.

Філософське розуміння менталітету як одного з природних та суспільних явищ, припускає звертання до цього процесу всіх галузей соціальної науки. Особливість філософського осмислення менталітету має дві позиції: з точки зору онтології - як реальний феномен, що об'єктивно існує, і з точки зору гносеології - як теоретичний конструкт, інструмент дослідника, змодельований з метою більш повного прояснення складного суспільного комплексу [5, с. 126].

Науковець Небиліца Н.В., здійснюючи міждисциплінарний підхід визначення терміна "менталітет", пропонує виділяти: психологічний, антропологічний та філософський підходи до визначення ментальності [5, с. 126]. Специфікою психологічного підходу, за визначенням дослідника, є, "по-перше, розкриття менталітету як характеристики індивідуальної свідомості, по-друге, рефлексія індивідуумом навколишньої реальності як основного способу ментального прояву,

по-третє, підкреслення ролі, яку відіграє культура в даному середовищі як основний фактор, що формує менталітет. Антропологічний підхід пропонує розглядати менталітет як систему відносно стійких стереотипів, які відбивають статистичні властивості соціального типу, що складався в процесі становлення людської поведінки. Особливість філософського тлумачення полягає в тому, що менталітету приділяється функція інтерпретаційної моделі, яка виражає одну із сторін буття соціальних спільнот [5, с. 126].

Існує також культурологічний підхід до інтерпретації ментальності. Якщо психологічний підхід акцентує психологічні особливості мислення, сприйняття світу на рівні етносу, класу чи будь-якої іншої соціальної спільноти (можливо, професійної), то культурологічний, не ігноруючи психологічної складової, є більш уважним до національно-історичних та культурних традицій. Культурологічний підхід розглядає менталітет як деяку інтегральну характеристику людей, що живуть у певній культурі. Така характеристика дозволяє описати своєрідність бачення світу цими людьми та пояснити специфіку їх реагування на нього. Тобто культурологічне тлумачення менталітету базується на положенні про людину як частину культури. Звідси менталітет - це сукупність засобів виробництва суспільства, його взаємодії з природою, діяльність соціальних інститутів та інших регуляторів суспільного життя, а також вірування, ієрархія цінностей, мораль, особливості міжособистісної поведінки та самовираження, та чи інша мова, спосіб передачі досвіду через покоління.

Однією з проблем визначення поняття "менталітет", як ми вже декларували, є ототожнення його з терміном "ментальність".

Здійснений нами аналіз праць зарубіжних і вітчизняних вчених дає можливість розрізнити поняття "менталітет" та "ментальність".

Менталітет - інтегральна ціннісно-вмотивована характеристика соціальної спільноти; сформована система елементів духовного життя і світосприйняття, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп і індивідів; охоплює сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символика, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів.

На відміну від менталітету, під ментальністю слід розуміти частковий аспектичний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність, як явище розумового порядку, не є тотожним суспільній свідомості. "Ментальність - це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної страти" [8, с. 80]

Дослідниками-психологами розрізнення понять "ментальність" і "менталітет" пов'язується з поняттям "суб'єкт". "Під невизначеним терміном "ментальність" практично розуміють "ментальність діяльності суб'єкта" [4, с. 168]. Ідея суб'єктно-діяльнісного підходу до проблеми ментальності, за твердженням Т. Іванової, полягає в рівні "суб'єктності", який і визначає рівень узагальнення, на якому використовується термін "ментальність" [4, с. 168-170]. Тобто, кожен рівень має свою специфіку, має додаткові назви та характерні риси рівня. Наприклад, якщо під суб'єктом розуміти людство в цілому, то ментальність людства - це цивілізація. Якщо суб'єкт - народ, то ментальність народу - це культура. Розгляд нації як групового суб'єкта визначають як характер нації, якщо суб'єктом є країна, то мова йде про ментальність

країни, яка характеризується суспільною свідомістю. Таку схему можна розглядати як класифікацію ментальностей, за умови детермінованості термін "менталітет" рівнем суб'єкта.

На відміну від менталітету, під ментальністю, вважає Н.Небилиця, слід розуміти частковий, аспектичний прояв менталітету не стільки в умовах суб'єкта, стільки в його діяльності, пов'язаною з менталітетом. Тому в звичайному житті частіше доводиться мати справу з ментальністю, ніж з менталітетом, хоча для теоретичного аналізу більш важливим є останній [5, с. 127]. Т.В. Іванова стверджує, що "коли в якості суб'єктом виступає політична група чи група економічних реформаторів, то неминуче виникнення "політичної" чи "економічної ментальності", які більш правильно назвати менталітетом" [4, с. 168].

Менталітет можна розглядати як спосіб і метод вивчення суспільних і цивілізаційних структур історичного процесу в цілому. Більш прикладне значення має вивчення менталітету конкретної епохи, конкретної соціальної групи чи класу. В такому випадку використовують термін "ментальність". Відмінність цих термінів також полягає в тому, що "менталітет має загальнолюдське значення, а ментальність може стосуватись різних соціальних рівнів та історичних часів" - стверджує С. Зотов [10].

Отже, менталітет - це еволюційно та історично сформована структура, що формує систему цінностей і норм життя як окремої людини, так і певних націй, народів, суспільств. Менталітет передбачає певний рівень засвоєння культури, а також почуття історичної й релігійної належності та дистанції від чогось і від когось. Саме тому менталітет виростає як складне поєднання таких компонентів, як етнос, культура, релігія, наука, мораль, мистецтво і не може бути зведеним до жодного з них, тобто завжди має інтегративний і цілісний характер. Синтез усіх цих компонентів зазвичай здійснюється на рівні підсвідомості, і, як правило, не усвідомлюється людиною. Таким чином, менталітет є об'єктивною реальністю, що існує як характеристика того чи іншого природничо-соціального суб'єкта.

Ментальність - це суб'єктивна форма об'єктивно існуючого менталітету. Тобто, ментальність - це суб'єктивність менталітету, менталітет із погляду соціально-історичної етнокультурної укоріненості в бутті. Вона являє собою надособистісний аспект духовності, певний сплав раціональних орієнтацій і

невідрефлектованих компонентів колективного несвідомого, певну парадигму духовності, її структуровірний компонент, що породжується відповідним культурно-історичним контекстом, досвідом життя багатьох поколінь. Ментальність формується залежно від традицій, культури, соціальних структур та середовища проживання людини, і сама, у свою чергу, справляє вплив на їхнє формування, виступаючи ж джерелом культурно-історичної динаміки, яке важко визначити.

Введення поняття "ментальність" та "менталітет" у науковий обіг спонукає по-новому підійти до вивчення ідей, доктрин, наукових, політичних, естетичних, й інших теорій та ідеологій. При цьому головною метою є вдосконалення інструментарію наукового знання.

Очевидним є той факт, що в визначенні менталітету не існує сформованої методології. Але поряд з уразливістю, така розмитість визначення має певну перевагу - методологічну пластичність, яка, на нашу думку, відкриває нові можливості для досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брокгауз Ф.А. Энциклопедический словарь. Философия и литература. Мифология и религия. Язык и культура/ Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. - М.: ЭКСМО, 2003. - 592 с.
2. Вундт В. Психология народов: Сборник / В. Вундт. - М.: ЭКСМО; СПб.: TERRA FANTASTICA, 2002. - 863 с.
3. Додонов Р.А. К проблеме определения понятия "ментальность" / Р. Додонов // Придніпровський науковий вісник. Науковий журнал. Серія: Суспільно-політичні науки. № 14 (25). травень 1999, С. 10-17.
4. Іванова Т.В. Ментальность, культура, искусство // Общественные науки и современность. -2002. - №6. - С. 168-177.
5. Небилиця Н. В. Менталітет як світоглядна та теоретична проблема і Н.В. Небилиця // Культура народів Причорномор'я : научный журнал. № 51 / Крымский науч. центр НАН Украины и МО и науки Украины, Межвуз. центр "Крым" Симферополь, 2004. - С 125- 127.
6. Макаренко Э. Н. Особенности народной мудрости как вида духовной деятельности / Э. Н. Макаренко // Работы міжнародної наукової конференції "Духовна діяльність та її специфіка". - 4.1. - Запоріжжя: ЗДУ. - 1993. - С. 66 - 68.
7. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Загальна редакція і укладання: В.П. Андрущенко, М. І. Горлач. - Київ - Харків: ВМП "Рубікон", 1997. - 400 с.
8. Старовойтова Г.В. О предметной области этнопсихологии / Г. Старовойтова // Сов. этнография. - 1983. № 3. - С. 78 85.
9. Шевченко Л. І. Категорія ментальності. Лінгвістична інтерпретація / Л. Шевченко // Вісник Київ, ун-ту ім. Т. Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. - К.: ВПЦ "Київський університет", 1998. - Вип. 6., С. 6-11.
10. Методология исследования ментальности национальных культур [Электронный ресурс] / С.В. Зотов - Режим доступу: <http://analiculturolog.ru>